

**FİKRƏT FİRUZ oğlu ƏLİZADƏ**  
*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*  
Bakı Dövlət Universiteti

## FUNKSIONAL SINTAKSİSDƏ PREDİKATLAR

«Formadan mənaya doğru» prinsip 2000 ildən artıq bir müddətdə dilçilik sahəsinə hakim olmuş, ənənəvi səciyyə daşımıdır. Dilçilik materiallarına əsasən dinləyən / oxuyan, yəni qeyri-fəal mövqedən baxılmışdır. Halbuki cümlə səthində formalaşmış fikir dilin daxili qatını təşkil edən semantik-funksional yöndən, yəni danışanın/yazanın/ mövqeyindən baxmaqla aydın olur [ 3, s. 65].

Funksional sintaksisin mahiyyəti «*funksiyadan vasitəyə*»– «*mənadan formaya*» prinsipinə bağlı olduğu üçün onun tədqiq obyektı və məqsədi bütün sintaktik vasitələrin – dil vahidlərinin və konstruksiyalarının əlaqəli nitqin qurulmasında rolunu müəyyənləşdirməkdir. Ənənəvi dilçilik isə «*vasitədən funksiyaya*» – «*formadan mənaya*» istiqamətlidir.

Müasir dilçilik nəzəriyyəsini araşdıran dilçilərdən V. Bondarko, P. Adamets, Q.A. Zolotova, M. V. Vsevolodova, M. A. Şelyakin, həmçinin İ.A Melniçuk, İ.Pete, F.Bruno, S.Dik, R.Van Vali, A.Mustayoki funksional sintaksisə bağlı çox maraqlı modellər təklif etmişlər [2, s. 15].

Cümlənin semantik quruluşunu aydınlaşdıran zaman onun aktant tərkibi çox vacib rol oynayır. Belədə səthi və daxili (semantik) quruluşları nəzərdən keçirərkən adresant eksplisit ifadə olunmamış aktantları müəyyənləşdirir.

Fransızca *hərəkətdə olan, iş görən* mənasında olan Aktant Predikatın semantik və sintaktik valentliyini tamamlayan fəal situasiya iştirakçısı olduğu kimi, onu da tamamlayan Predikatdır. Dilçiliyə *aktant* terminini fransız dilçisi L.Tenyer gətirmişdir [5, s. 13].

Funksional sintaksis modelində aktantlar *semantik quruluş nüvəsini* predikatlarla birgə təşkil edir.

Funksional sintaksisdə aktantlar tema funksiyası daşdığı halda, predikatlar rematik mövqe tutmaqla çox vacib informasiya daşıyıcısı olurlar. Predikatların əsaslı təsnifatınının baniləri Y. S. Maslov və Z.Vendler, .Miller, T.Bulkina, O.Seliverstova, M.Giro-Veber, M.Qlovinski, Y. Knyazev, E. Paduçeva olmuşlar [1, s. 3 ].

Funksional sintaksisdə aktant və predikatların birliyi cümlə semantikasının aydınlaşdırılmasına xidmət edir. Təbii ki, bu qütblərin funksiyasını ayrılıqda və ya birgə təsnif etməklə cümlənin semantik quruluşunu müəyyənləşdirmək mümkün olur.

Semantik quruluşun elementləri semantik kateqoriyaları təşkil edir və onun əsas elementi nüvədir. Nüvənin semantik quruluşunun əsasını predikat təşkil edir, lakin onunla birlikdə olan aktantlar ümumilikdə semantik nüvə quruluşu yaradır (2, s. 42).

Semantik quruluşun nüvəsi olan predikatların təsnifi funksional yanaşma baxımından çox önəmli məsələlərdən biridir.

Predikat və aktant birliyi semantik nüvə quruluşunu təşkil edir və məhz bu zaman cümlənin semantik nüvə quruluşu yaranır.

Funksional sintaksisdə predikata cavab verən konkret olaraq on sual tipi mövcuddur: 1) “x” nə edir?; 2) Nə baş verir?; 3) Nə baş verib?; 4) “x”, “y”-yə necə yanaşır?; 5) “x” nəyə malikdir və ya “x”-in nəyi var?; 6) “x” harada yerləşir?;

7) Nə mövcuddur?; 8) “x” hansı vəziyyətdədir?; 9) “x” necədir?; 10) “x” kimdir

Nitq prosesində predikatlar aktantların özəlliyi əsnasında müxtəlif çalarlar qazanaraq, semantik quruluşlar yaradır.

Nəticədə Hərəkət (H), Münasibət (M), Sahiblik (S), Yer (Y), Varolma, Hal(H), Özəlli (Ö), Eyniləşdirmə - Təsnifat (E-T) kimi səkkiz fərqli predikat tipi meydana çıxır [3, s. 34].

Cümlə semantikasına dəqiqlik, aydınlıq gətirilsin deyə, bir sıra məqamlarda yarımteplər də iştirak edə bilər.

Funksional sintaksisdə predikatlarla eyni semantik quruluşu Agens (A), Ekspəriyenser (E), Neytral (N), Obyekt (O), Tema (T), Resipiyent (R), Mənbə (M), Alət (A), Yer (Y) kimi aktantlar bölüşdürür (Daha sonra aktantlar hərfi işarələrlə veriləcək).

Birinci dərəcəli predikatlara və onların semantik yarımteplərinə diqqət yetirək:

I. Hərəkət semantik predikat tipində Agens müəyyən bir iş görür, *işin vəziyyətinə* nəzarət edir. Bu cür olduqda Obyekt<sup>(O)</sup>, Alət<sup>(A)</sup>,

Resipiyent<sup>(R)</sup>, Tema<sup>(T)</sup> kimi aktantlar iştirak edə bilər.

Zamana münasibətdə *işlərin vəziyyətini* gerçəkləşdirərkən *Yerdəyişmə, Fiziki təsir, İntellektual münasibət, Nitq fəaliyyəti, Sahibliyə bağlı hərəkət, İctimai hərəkət, Fizioloji hərəkət* kimi semantik yarımteplərin özünü göstərir (5, s. 12):

\* Yerdəyişmə

(<sup>A+O</sup>): Quşlar<sup>(A)</sup> cənuba<sup>(O)</sup> uçurdu.

\* Fiziki təsir (yerdəyişməsiz)

(<sup>A+O+A</sup>): Əsgərimiz<sup>(A)</sup> erməninə<sup>(O)</sup> avtomatla<sup>(A)</sup> gəbərtirdi.

\* İntellektual münasibət:

(<sup>A+O</sup>): Lütfi Zadə<sup>(A)</sup> qeyri-səlis məntiqi<sup>(O)</sup> kəşf etdi.

\* Nitq fəaliyyəti

(<sup>A+T</sup>): İncəsənət ustaları<sup>(A)</sup> musiqi barədə<sup>(T)</sup> bəhs edirdilər.

\* Sahibliyə bağlı hərəkət / fəaliyyət

(<sup>A+R+O</sup>): Hacı<sup>(A)</sup> Nərimanə<sup>(R)</sup> Quran<sup>(O)</sup> verdi.

\* İctimai hərəkət

(<sup>A</sup>): Məhkəmə<sup>(A)</sup> qərar çıxardı.

\* Fizioloji hərəkət

(<sup>A+O</sup>): Gənc<sup>(A)</sup> su<sup>(O)</sup> içirdi.

II. Münasibət semantik predikat tipində Ekspəriyenser<sup>(E)</sup> və Obyekt<sup>(O)</sup> və ya iki Neytral<sup>(N)</sup> arasındakı münasibətlər dəqiqləşdirilir.

Belədə semantik yarımteplər varsa, işlərin aktual olmayan vəziyyətini bildirir.

\* İctimai münasibət

Prezident<sup>(E)</sup> xalqın rifahı naminə<sup>(O)</sup> çalışır.

\* Emosional münasibət

İnsan<sup>(E)</sup> ev heyvanlarını<sup>(O)</sup> sevir.

\* İntellektual münasibət

Görkəmli alim<sup>(E)</sup> geniş araşdırmalar<sup>(O)</sup> aparırdı.

\* Özəl münasibət

(<sup>N+N</sup>): Ermənilər<sup>(N)</sup> azərbaycanlılardan<sup>(N)</sup> qorxur.

III. Sahiblik semantik predikat tipində Agenslə<sup>(A)</sup> Obyekt<sup>(O)</sup> arasındakı münasibət bildirilir :

(<sup>A+O</sup>): Qurdun<sup>(A)</sup> üç balası<sup>(O)</sup> var idi.

IV. Yer

Burada Agenslə<sup>(A)</sup> Yer<sup>(Y)</sup> arasında aktual və ya

qeyri-aktual, Neytralla<sup>(N)</sup> Yer<sup>(Y)</sup> aktantları arasındakı

münasibətlər müəyyənləşdirilir:

<sup>(A+Y)</sup>: Qardaşım <sup>(A)</sup> Türkiyədə <sup>(Y)</sup> işləyir.

<sup>(N+Y)</sup>: Körpə <sup>(N)</sup> beşikdə idi. <sup>(Y)</sup>

*V. Varolma*

Bu semantik element iki variantda işlənir:

\* Yalnız Neytralın <sup>(N)</sup> varlığı barədə ümumi məlumat verilir:

<sup>(N)</sup>: Ruh <sup>(N)</sup> mövcuddur.

\* Neytralın <sup>(N)</sup> və ya Agenslə <sup>(A)</sup> Neytralın <sup>(N)</sup> müəyyən bir Yer <sup>(Y)</sup> ilə bağlı olduğu bildirilir. Bu halda həmin aktantlar təklidə olduğu kimi birlikdə də işlənir:

<sup>(N)</sup>: Xeyir, şər <sup>(N)</sup> mövcuddur.

Qohumlarım <sup>(A)</sup> İranda <sup>(Y)</sup> yaşayırlar.

<sup>(Y+A)</sup>: Çöldə <sup>(Y)</sup> atlar <sup>(A)</sup> var idi.

<sup>(Y+N)</sup>: Masanın üstündə <sup>(Y)</sup> xörək <sup>(N)</sup> var.

*6. Hal-Vəziyyət*

Semantik quruluşda yalnız bir aktant qismində ya Eksperiyenser <sup>(E)</sup>, ya Neytral <sup>(N)</sup>, ya da Yer <sup>(Y)</sup> olur və o, müxtəlif işlərin gedişatında iştirak edir:

\* *Eksperiyenser fizioloji vəziyyətdə:*

<sup>(E)</sup>: Uşaq <sup>(E)</sup> xəstələnib.

\* *Eksperiyensiyer emosional vəziyyətdə:*

<sup>(E)</sup>: İsgəndər <sup>(E)</sup> kefli idi.

\* *Neytral fiziki vəziyyətdə:*

<sup>(N)</sup>: Küçələr <sup>(N)</sup> genişdir.

\* *Yer ətraf mühit vəziyyətində:*

<sup>(Y)</sup>: Antarktida <sup>(Y)</sup> çox soyuq yerdir.

*VII. Özəllik*

Özəllik <sup>(O)</sup> də Varolma <sup>(V)</sup> predikatındakı kimi cəmi bir aktantla-Neytralla <sup>(N)</sup> ifadə olunur və işlərin vəziyyəti qeyri-aktual olub, keyfiyyət dərəcəsinə bağlı şəkildə təzahür edir:

<sup>(N)</sup>: Mənzərə <sup>(N)</sup> valehedicidir.

Su <sup>(N)</sup> təmizdir.

*VIII. Uyğunlaşdırma və Təsnifat*

İşlərin aktual olmayan vəziyyətində bu predikat Neytral <sup>(N)</sup> aktantın təsnif olunma dərəcəsini göstərir, yəni onun müəyyən özəlliklərinə işarə edir:

<sup>(N)</sup>: Dostum <sup>(N)</sup> diplomatdır.

Predikatların təsnifatı aydınca göstərir ki, cümlələr öz daxili dinamukasına görə çox fərqli olduqları kimi, onların semantik quruluşu da rəngarəngdir. Daxili çalarları açmağa isə əsas predikatların iç qatları olan yarımтиплər kömək edir, müxtəlif psixolinqvistik səviyyələrə aydınlıq gətirir.

## İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

### Azərbaycan dilində:

1. Əlizadə F.F. Funksional sintaksisin əsas prinsipləri və anlayışları // Ümummilli lider H.Ə.Əliyevin anadan olmasının 85 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları, BDU, Filologiya fakültəsi, Bakı, s. 26-28

### Rus dilində:

2. Актанты в простом предложении. Международная заочная научная конференция “Современная филология”, апрель 2011, г. Уфа, с. 141-145.

3. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса. М., 2005. 352 с.

4. Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса. От семантических структур к языковым средствам. М., 2006, 512 с.

5. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса, М., 1988, 259 с.

**Açar sözlər:** cümlə, semantik quruluş, nüvə, predikat, təsnifat, yarımтип predikatlar, aktant

Фикрет Фируз оглы Ализаде

Предикаты в функциональном синтаксисе

Резюме

Предикаты являются ядром семантической структуры предложения. За счёт актантов и предикатов выявляется направление и цель предложения, которые образуют простую семантическую структуру.

Существует восемь ядер семантической структуры, с помощью которых можно передать актуальную особенность предложения.

В функциональном синтаксисе смысл предложения имея вспомогательное понятие, служит для определения семантической структуры предложения и а важным является выявление предиката-основного смыслового ядра семантической структуры.

В отношении к ситуациям обнаруживаются актуальное и неактуальное положения дел.

**Ключевые слова:** предложение, семантическая структура, ядро, предикат, классификация, подтипы предикатов, актант.

**Fikret Firuz oglu Alizade**

### **The Predicates in the Functional Syntax**

#### **Summary**

The predicate is a core of the semantical structure of the sentence.

As stated by the actants and the predicates expose the direction and the goal of the sentence making a simple semantical structure.

Eight types of cores of the semantical structure exist, via them it can be given actual features of the sentence.

In the functional syntax the meaning of the sentence having auxiliary conception, serves for determining the semantical structure of the sentence and the crucial thing is considered to expose the predicate as a basic of the main core of the semantical structure.

As regards to the situation is displayed actual and non-actual condition of the things.

**Keywords:** sentence, semantic structure, core, predicate, classification, subtypes of predicates, actant.